

מאפייני היחס למקום והשימוש בו באמנות מושגית ובאדריכלות נוף בשנות ה-70 בישראל

אדר' נוף אפרת קרני הילדסהיים עורך: גלעד רונן

לאקולוגיה, דילמות סביבתיות, חקלאות ויחסי אדם וטבע'. הנושא הנוסף לחמש הקטגוריות קשור ביחסי אדם וסביבתו ועוסק באקולוגיה, בדילמות סביבתיות או בסוגים שונים של חקלאות לשאלת המקום.

עשור שנות ה-70, המוגדר כתקופה שבין סוף מלחמת ששת הימים, ביוני 1967, לבין מלחמת לבנון, שפרצה ביוני 1982, היה עשור של משברים ושינויים שכללו בין היתר מהפך שלטוני ואת כיבוש השטחים? בשנות ה-70 בישראל נוצר חיבור מיוחד וחד פעמי של האמנות למקום. האמנות הישראלית, אשר עד אז עסקה בשאלות המקום במדיומים מסורתיים כמו ציור ופיסול, אימצה לעצמה אפשרויות פעולה חדשות אשר התמזגו עם עולם המושגים הישראלי. חקירת שדה אמנות המקום המושגית כללה מהלך פרשני של פילוח, הגדרה, מיפוי וניתוח השדה באמצעות מודל חמש הקטגוריות שהצגתי. דוגמאות להתערבות במקום הן עבודתו של מיכה אולמן, החלפת אדמות מצר-מסר, עבודתו של פנחס כהן גן משנת 1974, פעולה במחנה הפליטים ביריחו ועבודתו של אביטל גבע, הספרייה, גם היא בפריקט מצר-מסר, 1972.

הממצאים העולים מניתוח זה מצביעים על כך שהמקום איפשר לאמנים לעסוק בשאלות של פוליטיקה, חברה, קהילה, זהות אישית, זהות לאומית, חומריות וזמן, כשבכל אלו משתקפת המציאות הישראלית הגיאוגרפית המורכבת.

הנוף עוסקת במקום מעצם טיבה כדיסציפלינה מייצרת מקום; בשנות ה-70, עולם האמנות פנה אל העיסוק במקום כאמצעי ביטוי חדש. נראה כי בתקופה זו הנסיבות הפוליטיות-חברתיות יצרו אפשרות לחפיפה בין שדה האמנות לשדה אדריכלות הנוף וכי העיסוק במקום היה לעיסוק משותף לשתי הדיסציפלינות.

מאמר זה יביא את תמציתו של מחקר תיאורטי, ביקורתי, אינטרדיסציפלינרי וסינכרוני המאפיין את קריאת המקום ואת השימוש והעבודה בו באמנות המושגית הישראלית ובאדריכלות הנוף הישראלית בשנות ה-70.

אמנות מושגית ועבודות מקום

לצורך ההשוואה בין הדיסציפלינות יצרתי הגדרה חדשה, פרשנית וביקורתית לאמנות המקום, המתבוננת בשדה האמנות המושגית דרך הפרספקטיבה של העיסוק במקום. לפיכך, "עבודות מקום" הן עבודות שנוצרו ביחס ובזיקה למקום קיים, בתוכו, בהשראתו או עבודות אשר מייצגות מקום [מסוים] או מרכיבו. בהמשך, הצגתי מודל תיאורטי המורכב מחמש קטגוריות ומנסח אופנים שונים של יחס ושימוש במקום. הקטגוריות הן: 1. פעולה במקום, 2. התערבות במקום, 3. יצירת סביבה שהיא מקום, 4. ייצוגים מושגיים תלת-ממדיים ודו-ממדיים של מקום, 5. הגדרת מקום כעבודה מושגית. בנוסף לחמש קטגוריות אלו, עבודות מקום נידונו גם בהקשר נוסף אותו הגדרתי כ'טבע שני' אשר התייחס

מה בין אדריכלות נוף לאמנות מושגית ביחס למקום? האם אדריכלות הנוף והאמנות המושגית מתייחסות למקום באותו אופן? כיצד אדריכלות הנוף 'קוראת' מקום, כיצד היא מפרשת אותו? והאמנות המושגית? האם אדריכלות נוף ואמנות מושגית הן דיסציפלינות שיש ביניהן נקודות השקה? אם כן, מהן אותן נקודות ביחס למקום? ומהם הגבולות והמגבלות של כל אחת מהדיסציפלינות באופן הפרשנות והעבודה שלה ביחס למקום? מה חלקו של המקום בשיח אדריכלות הנוף ובשיח האמנות המושגית? ומה יחסן לפוליטיקה? וייחודו של המקום הישראלי?

שאלות אלו המבקשות לקשור בין שתי הדיסציפלינות, אדריכלות נוף ואמנות מושגית, בנוסף לשאלות המקום והמקומיות הישראלית, הן שאלות רבות פנים ומורכבות. המחקר עוסק בהן מן הפרספקטיבה הנקודתית של מאפייני העבודה עם מקום והשימוש בו בשנות ה-70 בישראל. המקום הישראלי, המציאות הישראלית והנסיבות המיוחדות של שנות ה-70 באים לידי ביטוי במאפיינים אלו.

מבוא

העיסוק במקום, בגן ובתפר בין אדריכלות הנוף והאמנות, מושך ומעסיק אותי כאמנית, כאדריכלית נוף וכחוקרת. המוטיבציה למחקר זה נובעת מהחיפוש האישי אחר נקודות ההשקה שבין אדריכלות הנוף לבין האמנות. אדריכלות

פנחס כהן גן פעולה במחנה הפליטים ביריחו, 1974

מיכה אולמן, מצר-מסר החלפת אדמות, 1972

אביטל גבע, הספרייה, פרויקט מצר-מסר, 1972

¹ המושג טבע שני קשור בתיאוריה Three Natures מהמאה ה-16 ומתייחס לטבע מעשה ידי אדם. על פי תיאוריה זו ישנם שלושה סוגי טבע; הטבע הראשון הוא הפראי, הטבע השני קשור בנופי תרבות, חקלאות, עיור ותשתיות והטבע השלישי הוא הגן.

² רם, א' (1998). מחזל מחאה מהפך. בתוך: קט' התערוכה היבטים באמנות ישראלית של שנות השבעים: העיניים של המדינה (עמ' 11). תל אביב: מוזיאון תל אביב.

נדעון שריג, אלמנט ה'שער', רישומי הכנה לאלמנט הנצחה ומצפור וגבעת יד לבנים, תכנון וביצוע 1974, צילום 2011

את עיסוקם של האמנים במקום יש לראות כאחד הביטויים של שאלת המקום בישראל, ואת עבודות המקום כפלטפורמה להבעת רעיונות חדשניים וליצירה ביקורתית.

אדריכלות נוף ועבודה עם מקום

עבודותיו של אדריכל הנוף גדעון שריג כסוכן תרבותי, שימשו לחקירת שדה אדריכלות הנוף, תוך הנחה שאף שעבודתו אינה מייצגת את כלל אדריכלות הנוף בישראל, יש בה די כדי ללמוד על שדה זה. מתוך הפרויקטים של שריג משנות ה-70 נבחרו שלושה: מצפור המונפורט בפארק גורן-נחל כזיב, כפרויקט אשר משלב פונקציונליות עם העצמת תכונות המקום; מצפור יד לבנים, פרויקט הנצחה בכרמל שנבחר בשל המרכיב הפיסולי שבו וגם לשם בחינת נושא ההנצחה; הפרויקט השלישי, שיקום מחצבת נשר חרייבה, אמנם לא יצא לפועל אך בחרתי להתעמק בו הן בשל תהליכי התכנון המרתקים והן לצורך ההשוואה המתבקשת לפרויקט המפורסם של דנציגר, שיקום מחצבת נשר. לאחר ניתוח מהלך הפרויקטים, התפתחותם והקונספט התכנוני שלהם, נבחנו הפרויקטים באמצעות מודל חמש הקטגוריות שהוצג לעיל. מצפור המונפורט בפארק גורן הוא דוגמה לקטגוריית השנייה והשלישית: התערבות במקום ויצירת סביבה שהיא מקום. גבעת יד לבנים בכרמל גם היא דוגמה לשתי קטגוריות אלו ובנוסף היא ממחישה גם את הקטגוריה הרביעית כדוגמה

בבחינת הקשר בין הדיסציפלינות בהיבטים של מקום, המחקר מראה כי שתיהן עובדות ביחס למקום כמישורים מקבילים עם נקודות השקה. נקודות השקה ישנן בתחומים בהן הפונקציונליות השימושית מצומצמת או אינה מוגדרת, כפי שמדגימות ההנצחה והאקולוגיה. כך, למשל, בהצעתו השלישית של גדעון שריג לשיקום מחצבת נשר המושפעת מאד מפעולתו של יצחק דנציגר בשיקום המחצבה, או פעולותיו של אביטל גבע, הספרייה, סימפוזיון נחל חדרה ואחרות שעוסקות בין היתר בתיקון יחסי אדם וטבע, אקולוגיה ושיקום.

לסיכום, המחקר מציג קריאה פרשנית וביקורתית של היחס למקום בשדה אדריכלות הנוף ובשדה האמנות המושגית העוסקת במקום. חשיבותו ומשמעותו הן בניסוח מאפייני הדיסציפלינות והקשר ביניהן בהיבטים של עבודה עם מקום, קריאה ושימוש בו. בנוסף, למודל התיאורטי שנבנה חשיבות מחקרית מתודולוגית שכן הוא מאפשר קריאה ופרשנות אינטרדיסציפלינריות של עבודה עם מקום.

האמנות ככלי וכפלטפורמה להבעת רעיונות ביקורתיים וגם כדי לאתגר ולפרוץ את גבולותיה שלה עצמה. לפיכך, בד"כ האמנות משתמשת במקום כאמצעי.

בהיבטים של היחס למקום ניכר כי אדריכלות הנוף נוקטת ביחס למקום עמדה מקצועית, ניטרלית, ממסדית והגמונית, מתייחסת למקום כאל טקסט של טבע וסביבה ובוחרת שלא להגיב למרכיביו הטעונים פוליטית של המקום הישראלי. מנגד, האמנות המושגית נוקטת בעמדה מעורבת וביקורתית ביחס למקום ולמרכיביו ואף משתמשת בו לחיזוק עמדותיה אלו. עבור האמנות המושגית, המקום הוא בראש ובראשונה טקסט פוליטי.

פרויקט ההנצחה ביד לבנים ובמצפור המונפורט הם דוגמאות הממחישות היבטים אלו של שימוש ויחס למקום באדריכלות נוף. באמנות המושגית, עבודות כגון שטח חיוני של יהושע נוישטיין משנת 1976 או פעולה במחנה הפליטים ביריחו של פנחס כהן גן הנזכרת לעיל ממחישות את השימוש במקום כטקסט פוליטי.

לאופני ייצוג אינדקסיקליים, איקוניים וסימבוליים. כחלק אינהרנטי מהדיסציפלינה של אדריכלות הנוף, על תכנון פרויקט משפיעים גורמים רבים והוצאתו אל הפועל קשורה בהיותו פונקציה שימושית וסימבולית כאחד. מאלו, עלה כי בשדה אדריכלות הנוף העבודה עם מקום היא פועל יוצא של היות אדריכלות הנוף דיסציפלינה "יוצרת-מקום" אשר עובדת עם מקום נתון לא מבחירה אלא כחלק מהמהות שלה.

סיכום ומסקנות

מאפייני העבודה עם מקום בכל אחת מהדיסציפלינות נבחנו לפי קריטריונים של פונקציונליות, אידיאולוגיה, עצמאות, מהירות תגובה וגבולות והעלו שלוש מסקנות: בהיבטים של שימוש במקום, עבור אדריכלות הנוף, יצירת מקום היא מטרה בפני עצמה ולפיכך יש לה משמעות כפולה: המקום הוא גם המטרה וגם האמצעי להשגתה. באמנות, השימוש במקום הוא בחירה, והמקום משרת את

המחקר נעשה בהנחיית אדריכלית נוף פרופ' טל אלון-מוזס, ראש המסלול לאדריכלות נוף, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון ובהנחיית האדריכל ד"ר ערן נוימן, ראש ביה"ס לאדריכלות ע"ש עזריאלי, אוניברסיטת תל-אביב, ובחסות ביה"ס פורטר ללימודי הסביבה, אוניברסיטת תל אביב.

מדור 'משדה המחקר' חושף קולות מהאקדמיה העוסקים בנושאים עכשוויים בשדה מחקר הנוף. השאיפה היא לקיים דו-שיח יצירתי ופעיל בין שדות העשייה והמחקר השונים. נשמח לקבל מחקרים לפרסום. עורך המדור, אד' נוף גלעד רונן, gronnen@gmail.com
